

O chápání „jazykového pojmenování“ a „jazykového usouvztažnění“ (K Mathesiově koncepci funkční lingvistiky)

OLDŘICH LEŠKA — PAVEL NOVÁK

Když byla před prvním lingvistickým sjezdem konaným roku 1928 v Haagu položena otázka *Quelles sont les méthodes les mieux appropriées à un exposé complet et pratique de la grammaire d'une langue quelconque?*¹ — zabýval se V. Mathesius ve své odpovědi otázkami lingvistické charakteristiky,² jež vždy těsně spojoval se svou koncepcí funkčně pojatého jazykového popisu. Oba okruhy otázek — funkčně pojatá lingvistická analýza a lingvistická charakteristika (porovnávací studium jazyka) — zůstaly ve středu jeho vědeckého zájmu i nadále. Jeho práce, které sem spadají, směřovaly k vytvoření nejoriginálnější soustavy jazykového popisu v pražské škole, kterou lze co do systematickosti srovnávat jen s pracemi B. Trnky a V. Skaličky.³ V. Mathesius se také snažil své teoretické představy v plném rozsahu realizovat v universitních přednáškách konaných v polovině třicátých let, jejichž podstatnou část zpřístupnilo Vachkovo vydání.⁴

¹ Actes du Premier Congrès International des Linguistes à La Haye du 10—15 avril 1928, Leiden. — Odpovědi na položenou otázku jsou otištěny na s. 33—63.

² *On Linguistic Characterology with Illustrations from Modern English*, Actes 56—63.

³ Náčrt Mathesiovy koncepce mluvnice je také součástí kolektivních tezí Pražského lingvistického kroužku (TLCP 1, 1929, Thèses, s. 11—13). Nezdá se však, že by tato skutečnost měla zvláštní význam pro další úvahy o mluvnici v PLK. — B. Trnka, *Rozbor nynější spisovné angličtiny I—III*, Praha 1953—1956. — O vzájemném vztahu svého přístupu a přístupu Skaličkova mluví V. Mathesius v recenzi Skaličkovy knihy *Žur ungarischen Grammatik* (Pokus o teorii strukturální mluvnice, SaS 2, 1936, 47—54).

⁴ V. Mathesius, *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*. K vydání připravil Josef Vachek, Praha 1961. — Pro pochopení povahy vydané knihy jsou důležité informace o její genezi, které nám laskavě poskytl dr. Karel Hais, vědecký pracovník Ústavu jazyků a literatur ČSAV; v polovině třicátých let byl K. Hais V. Mathesiovi — stíženému očním neduhem — přidělen jako vědecký pomocník (touto funkcí prošli vlastně všichni naši přední anglisté). V akad. r. 1934/35 a v zim. sem. 1935/36 po jedné hodině dvakrát týdně přednášel V. Mathesius „Vědecký rozbor současné angličtiny“; podkladem k přednáškám byly systematicky uspořádané obálky s jazykovými doklady, výpisky, koncepty a záznamy nápadů. Den před přednáškou K. Hais předčítal V. Mathesiovi materiál k přednášce, vybraný podle jeho instrukcí a při předčítání jej na Mathesioův pokyn doplňoval, upravoval a přeskupoval. Pak si V. Mathesius takto připravenou látku promýšlel a příští den zpaměti přednášel. Na přednášce K. Hais pořizoval co nejuvěrnější zápis (nikoli stenografický), ihned po přednášce jej V. Mathesiovi předčítal a opět jej podle jeho pokynů opravoval a upravoval. Týž den — výjimečně den následující — takto upravenou verzi opisoval na stroji (s několika kopiemi) a později znovu V. Mathesiovi četl a definitivně opravoval. Alespoň dvě kopie pořizovaných zápisů byly svázaný; na čisté straně listů jedné z nich dával V. Mathesius v pozdějších letech psát své poznámky. Takto upravený exemplář byl podkladem edice J. Vachka.

2 Vzhledem k výjimečnému významu Mathesiovy koncepce je zcela přirozené, že se v pokračování pražské lingvistické tradice často setkáváme s mathesiovskými termíny funkční gramatiky, zvláště s klíčovými termíny „pojmenování“ a „usouvztažnění“. Lze však snadno uvést doklady toho, že pojmový obsah těchto výrazů bývá v novějším užívání nejednotný a že — což je zvláště závažné — bývá pojímán zjednodušeně. Nejde tu o pouhou nepozornost, je to nejspíše důsledek toho, že samo znění (jazyková forma) těchto termínů vede příliš snadno k zjednodušujícím obsahovým interpretacím, uvolňujícím původní zařazení do Mathesiových textů, a tím i vztah k širším souvislostem, které jsou nutné pro přiblížení jejich obsahové stránky.

Mathesiova koncepce funkční gramatiky byla sice v základních rysech ustálená, nebyla však v průběhu řady let přemýšlení neměnná; vyvíjela se s jistým kolísáním dostatečně určitým směrem, nabývají při vši obezřetnosti autorových formulací stále určitějších, pevnějších lingvistických obrysů. Vystižení základního směřování Mathesiových úvah je důležité nejen pro pochopení jeho díla v organicky živé celistvosti, ale také pro postižení souvislostí s poválečnými příspěvky k této problematice.⁵ Vracíme se k Mathesiovu dílu a snažíme se rozbořem několika vybraných míst naznačit, jak se obrážela dynamika Mathesiovy koncepce v užívání termínů *pojmenování* a *usouvztažnění*.⁶ Nejprve uvádíme Mathesiovy formulace, které považujeme za zvláště důležité a výstižné, a uvádíme analytický přehled termínů i případných opisů, k němuž připojujeme dílčí komentář; nakonec se pokoušíme vystihnout zaměření Mathesiových mnohaletých úvah.

Z Mathesiových prací pocházejících z různých dob vybíráme tato místa, která zde řadíme zhruba podle stupně jejich explicitnosti:

(1) „I am fully persuaded that a complete system of functional grammar can be built upon the analysis of the two fundamental linguistic activities, the semantic activity of giving names and the syntactic activity of putting the names into mutual relations. This does not mean, it must be added, that the functional conception should entirely replace the formal one. For it is at first sight evident that in language there exist many formal associations upon the basis of which formal systems of the means of expression are formed.“⁷

(2) „Řekl jsem již, že se funkční lingvistika staví na stanovisko mluvčího ... Ať se sebeusilovněji snažíme poznati, co se v nás vlastně při mluvení děje, jak se dostáváme k tomu, abychom řekli to, co říkáme, právě takovou jazykovou formou, výsledky našeho úsilí jsou v normálním případě velice nedostatečné. Teprve, když nás zarazí nějaká překážka, ať povahy nahodilé nebo patologické, objeví se nám část duševního postupu, kterým připravujeme promluvení, v jasnějším světle ... Z pozorování takových

⁵ Srov. diskuse o poměru „slova“ a „pojmenování“ a o poměru „věty“ a „výpovědi“ inspirované pracemi M. Dokulila a F. Daneše, otisknými ve sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958; M. Dokulil, *K povaze vztahu slova a pojmu, věty a myšlenky*, 108—112; M. Dokulil a F. Daneš, *K tzv. významové a mluvnické stavbě věty*, 231—246.

⁶ Vzhledem k významnému postavení termínů *pojmenování* a *usouvztažnění* v Mathesiově koncepci překvapí, že ve Vachkově slovníku (*Dictionnaire de linguistique de l'École de Prague* par Josef Vachek. Avec collaboration de Josef Dubský, Utrecht 1960. Ruský překlad pod názvem *Lingvističeskij slovar' Pražskoj školy*, Moskva 1964) se o nich vlastně nic nedovídáme. Je uveden jen termín *pojmenování* — ovšem jen ve smyslu jazykového prostředku.

⁷ V. Mathesius, *New Currents and Tendencies in Linguistic Research*, MNHMA (sb. Zubatého), Praha 1926, 199. — Zde i dále typogr. vyznačili některá místa autoři.

případů ... a z doplňujících konkluzí, které můžeme činiti zpětně z jazyka na mluvení, lze odvoditi tyto závěry. Příprava každého členěného promluvení záleží ve dvojnásobném aktu, v rozložení toho, co chceme vyjádřiti, v pojmenovatelné prvky a jejich usouvztažnění způsobem v jazyku, kterého užíváme, obvyklým. Výsledek pak těchto dvou aktů formujících se pronáší v aktu konečném, buď ústně, nebo se vtěluje v písmo. Možná tedy ze stanoviska funkčního, rozeznávají při rozboru jazyka nauku o jazykovém pojmenování, nauku o jazykovém usouvztažnění a nauku o zvukové stránce řeči. Výsledkem činnosti pojmenovávací, která se ovšem leckdy nerozlučně mísí s jazykovou činností usouvztažňovací, je slovo [124] ... Každý jazyk má svůj vlastní systém pojmenovávání. Užívá vlastních forem pojmenovávacích, např. slov odvozených, složenin a pevných slovních spojení, užívá vlastních prostředků pojmenovávací klasifikace a vytváří si svou charakteristickou zásobu slovní ... Výsledkem činnosti usouvztažňující je volné, nikoli pevné spojování slov ve vyšší jednotu. Základním aktem usouvztažňujícím a spolu vlastním, aktem větotvorným je predikace. Proto nauka o usouvztažňování neboli syntax ve smyslu funkčním soustřeďuje svou pozornost především na zkoumání forem predikačních v tom kterém jazyku. Všímá si při tom i formy a funkce gramatického subjektu, a tím vlastně základních členů jednoduché věty.⁸

(3) „Zkonstruujeme-li si nějaký velmi jednoduchý a konkrétní případ toho, jak vzniká členěná věta oznamovací o reálné situaci vnější — např. *Tamhle běží veliký zajíc* —, vidíme, že lze při tom rozeznávat tři věci: celkovou situaci (objektivně vzato), nebo celkový zážitek (ze stanoviska subjektivního), pak jazykové pojetí této celkové situace nebo tohoto celkového zážitku a konečně vyjádření tohoto jazykového pojetí článkovanými zvuky. Pro vlastní lingvistiku je nejdůležitější jazykové pojetí, tedy prostřední článek tříčlenného řetězu. A jazykové pojetí celkové situace nebo celkového zážitku se nám jeví nejprve jako analýza (Wundt) a pak jako syntéza (Paul). Obě tato stadia však musí lingvista pojmout lingvisticky, nikoli psychologicky. A tu se mi analýza jeví jako výběrový rozbor situace nebo zážitku v pojmenovatelné prvky (to jest: při shora uvedeném příkladě z celé situace nebo celého zážitku vybereme si prvky, které lze pojmenovat slovy: *tamhle, běžeti, veliký, zajíc*), a syntéza jako usouvztažnění prvků těch aktem větotvorným. Jak pojmenování, tak usouvztažnění musí se ovšem dít způsobem konvenčním, to jest v daném jazyku obvyklým. Že opravdu při mluvení mají tato dvě stadia po stránce vyjadřovací význam základní, ukazují různé druhy afázie, z nichž jedny se týkají funkce pojmenovací (nenalézají se jména k předmětům nebo význam ke jménům) a druhé funkce usouvztažňující (neschopnost tvořit správné věty, agramatismus), a také soustavnou gramatiku vědeckou lze velmi dobře vybudovávat na rozdělení celé látky na nauku o pojmenování a nauku o usouvztažnění.“⁹

⁸ V. Mathesius, *Funkční lingvistika*. Sborník přednášek, Praha 1929, 124—125.

⁹ V. Mathesius, *Několik slov o podstatě věty*, sb. Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 232—233, pův. v CMF 10, 1924, uved. citát na s. 5. — Je to doposud časově první zjištělý doklad Mathesiových úvah o výstavbě funkční lingvistiky. Uvedené formulace jsou vlastně rozšiřujícím komentářem k funkční definici věty. V. Mathesius k ní dochází kritikou starších výměrů věty na základě genetickém; jeho funkční definice věty globálně zahrnuje, avšak nespecifikuje vnitřní členění věty, jemuž Mathesius později věnuje značnou pozornost (otázka větných vzorců). V. Mathesius sice vyšel z kritiky genetické definice věty, vrací se k ní však v závěru stati a ukazuje, že jí lze „dobře užít za východisko podrobných výkladů lingvistických“. Tím, že postavil vedle otázky aktu větotvorného otázku jazykového pojmenování, dospívá k možnosti syntézy obou starších protichůdných stanovisek — Wundtova a Paulova. Lze říci, že tato Mathesiova syntéza znamená vlastně překonání slablin procesuálně viděné geneze věty: místo toho stojí totiž u Mathesia schéma geneze. Je zajímavé, že se Mathesius k těmto souvislostem ve svých pracích již nevracel.

(4) „Každá sdělená promluva je založena na dvou aktech, které v mechanizovaném způsobu lidské řeči splývají ovšem s promluvou samou a projevují se samostatně jenom tehdy, když nějaká překážka nad obyčej zpomalí tempo některého z nich nebo jej vůbec znemožní. Jeden z nich záleží v tom, že se ze skutečnosti konkrétní nebo abstraktní vyberou úseky, které vyhovují té dvojí podmínce, že se na nich právě soustřeďuje pozornost budoucího mluvčího a že se zároveň dají zachytit slovní zásobou jazyka, o který jde. Druhým se jazykové znaky označující vybrané úseky skutečnosti uvedou do vzájemného vztahu, který z nich vytvoří organický celek, větu ... Máme-li podat úplný a organický rozbor systému vyjadřovacích prostředků, kterému říkáme jazyk, je nasnadě, že to můžeme nejlépe učinit ze stanoviska těchto dvou základních aktů. Tak docházíme ke dvěma štězejším oblastem jazykozpytného zkoumání, z nichž v jedné se vyšetřují prostředky a způsoby jazykového pojmenování, kterým se zachycují jednotlivé úseky skutečnosti, a v druhé zase prostředky a způsoby, kterými se jména vybraná pro označení úseků aktuální skutečnosti spojují ve větný celek. Pokaždé bude zkoumání vycházet ze sdělovacích potřeb mluvčího. Z toho nám nutně vyplývají dva důsledky: budeme postupovat od mluvy jako něčeho, co je bezprostředně dáno, k jazyku, který jako systém je toliko ideálně reálný, a od funkčních potřeb k formálním prostředkům, kterými se uspokojují. Jazykozpytné disciplíny, které jsme tak stanovili, můžeme nazvat funkční onomatologie a funkční syntaxe. Morfologie, která se zabývá seskupováním vyjadřovacích prostředků v soustavy založené na formální příbuznosti, jde napříč obou těchto oblastí, neboť členy téže morfologické soustavy mohou být funkčně zapojeny jak do onomatologie, tak do syntaxe.“¹⁰

(5) „Myšlenkový obsah, který je základem jazykové stylizace, je různý; většinou jsou to zážitky vnější, např. skutečnost, že někdo píše na tabuli. To, co vidíme, je směs zrakových počítků. Kdybychom to vše vzali jako syrový materiál, byla by to úžasná směs, která není nikdy přímo vyjádřitelná; vyjádřit ji můžeme jen výběrovým rozbořem ... To je prvé stadium jazykové stylizace: myšlenkový obsah se rozkládá výběrovým rozbořem v prvky jazykově pojmenovatelné. Chceme-li o výše uvedeném zážitku mluvit česky, máme k dispozici prvky: *učitel, psáti, tabule* ... Když dospějeme k prvkům jazykově pojmenovatelným, je třeba je uvést ve vzájemný vztah aktem větotvorným — usouvztažnit je tak, aby z nich vznikla promluva: *Učitel píše na tabuli*. Jazyková stylizace myšlenkového obsahu se tedy provádí ve dvou etapách. Je to především výběrový rozbor v prvky jazykově pojmenovatelné a pak jejich usouvztažnění aktem větotvorným. Teprve tak se utváří myšlenkový obsah ve skutečnou promluvu. Z toho plyne, že naše výklady se nám rozčleňují ve dvě části: I. v nauku o jazykovém pojmenování (funkční onomatologii) a II. v nauku o jazykovém usouvztažnění (funkční syntax). Napříč oběma těmi kapitolami běží morfologie, nauka o jazykových tvarech řaděných v systémy podle kritérií formálních.

Existenci obou uvedených částí jazykové stylizace dokazují i různé typy afází ...“¹¹

(6) „Již v první kapitole jsme řekli, že promluva jednak zachycuje úseky skutečnosti, které tak upoutaly naši pozornost, že o nich chceme něco říci, jednak vyjadřuje náš postoj k této skutečnosti. To jsou dva základní pilíře každé promluvy a spolu též projevy dvou základních aktů, z nichž promluva vzniká, aktu pojmenovacího neboli označovacího a aktu větotvorného ... Nejdůležitější je pro nás ovšem skutečnost, že oba tyto akty promluvové se obřezají také

¹⁰ V. Mathesius, *O soustavném rozboru gramatickém*, ib. 160—161 [poněkud rozšířený stejnojmenný čl. ze SaS 8, 1942, cit. místo je na s. 88—89].

¹¹ V. Mathesius, cit. *Obsahový rozbor současné angličtiny*, 12—13.

v jazykovém systému. Pozadím aktu označovacího je souhrn pojmenování, která jsou v daném jazyku běžná a která dohromady tvoří jeho slovní zásobu. Pozadím aktu větovorného jsou větné vzorce, podle nichž se v daném jazyku tvoří věty různých typů a vůbec všechno, co se obecně týká stavby vět. Podle těchto oblastí si rozdělíme také další naše výklady.

Představíme-li si normální vznik promluvy sdělné o několika slovech podle vzoru zpomaleného filmu v tempu do nemožnosti zvolněném, předchází v něm rozbor dané skutečnosti v úseky jazykově pojmenovatelné nutně před aktem větovorným, jímž se jednotlivá slova, označující vybrané úseky skutečnosti, uvádějí ve vzájemné vztahy určené větným vzorcem. Proto si promluvíme v kapitolách, které následují, nejdříve o všech důležitých věcech týkajících se jazykového pojmenování a potom teprve o stavbě věty a o tom, co s ní souvisí.⁴²

Abychom mohli snadněji přehlednout obsahovou stránku výrazů, jichž *Mathesis* užívá (termínů i příležitostných opisů, k nimž se podle výkladových souvislostí uchyluje), podáváme je — v podobě podle potřeby poněkud upravené — v přehledné tabulce, kde číslice odkazují k předchozím citátům; v několika případech bylo třeba vyjít za hranice uvedeného citátu a tam odkazujeme v tabulce na příslušnou stránku téže práce:

	Oblast pojmenovávání	Oblast usouvztažňování
schopnost	(3) funkce pojmenovací (5) schopnost jazykově pojmenovací (s. 13)	(3) funkce usouvztažňující (5) schopnost jazykově usouvztažňovací (s. 13)
činnost	(1) the two fundamental linguistic activities (1) the semantic activity of giving names (2) akty formujících (2) akt rozložení toho, co chceme vyjádřiti, v pojmenovatelné prvky; činnost pojmenovavací; činnost pojmenovací (s. 126) (3) jazykové pojetí (3) výběrový rozbor situace nebo zážitku; pojmenování (4) výběr úseků skutečnosti konkrétní nebo abstraktní, které vyhovují té dvojí podmínce, že se na nich právě soustřeďuje pozornost budoucího mluvčího a že se zároveň dají zachytit slovní zásobou jazyka, o který jde (5) jazyková stylizace (5) výběrový rozbor v prvky jazykově pojmenovatelné (6) akt pojmenovací neboli označovací	(1) the syntactic activity of putting the names into mutual relations (2) akt usouvztažnění pojmenovatelných prvků obsahu způsobem v jazyku, kterého užíváme, obvyklým; akt usouvztažňující; činnost usouvztažňovací; činnost usouvztažňující; akt větovorný, predikace [základním aktem usouvztažňujícím a spolu vlastním aktem větovorným je predikace] (3) usouvztažnění pojmenovatelných prvků aktem větovorným; usouvztažnění (4) uvedení jazykových znaků označujících vybrané úseky skutečnosti do vzájemného vztahu, který z nich vytvoří organický celek, větu (5) usouvztažnění prvků jazykově pojmenovatelných aktem větovorným (6) akt větovorný

výsledek činnosti	(4) slovo ve vztahu ke konkrétní skutečnosti (s. 173) (5) promluva (6) promluva (6) jazykové pojmenování (s. 57)	(3) správná věta (4) věta jako konkrétní promluva (s. 173) (6) věta jako vyjádření aktuálního postoje k nějaké skutečnosti je výpovědi (s. 59)
odpovídající jazykové systémové korelát (odpovídající jazykové prostředky)	(2) slovo; systém pojmenování (3) konvenční, to jest v daném jazyku obvyklý způsob pojmenování (4) prostředky a způsoby jazykového pojmenování; slovní zásoba jazyka; zásoba jazykových pojmenování (s. 162) (5) jazykový systém (s. 12) (5) jazyková pojmenování; základní formou jazykového pojmenování je v jazycích nám běžných slovo (s. 23) (6) souhrn pojmenování, která tvoří slovní zásobu	(2) způsob usouvztažnění, který je v jazyku, kterého užíváme, obvyklý; volné nikoli pevné spojování slov ve vyšší jednotu; formy predikační (3) konvenční, to jest v daném jazyku obvyklý způsob usouvztažnění (4) prostředky a způsoby, kterými se jména vybraná pro označení aktuální skutečnosti spojují ve větný celek; věta jako abstraktní vzorec, vzorec věty (s. 173) (5) formální způsob, jak se tvoří věty; obvyklá větná forma; větné klíše (s. 97) (6) větné vzorce podle nichž se v daném jazyku tvoří věty různých typů, a vůbec všechno, co se obecně týká stavby vět
odpovídající lingvistická disciplína	(2) nauka o jazykovém pojmenování (3) nauka o pojmenování (4) funkční onomatologie (5) nauka o jazykovém pojmenování (funkční onomatologie)	(2) nauka o jazykovém usouvztažnění; nauka o usouvztažňování neboli syntax ve smyslu funkčním (3) nauka o usouvztažnění (4) funkční syntaxe (5) nauka o jazykovém usouvztažnění (funkční syntax)

Každý z uvedených citátů, na něž tabulka odkazuje, patří do poněkud jiných souvislostí, a tím je podmíněna nejen řada formulačních rozdílů (výkladovými a slohovými zřeteli je např. dáno kolísání mezi terminologickým označováním a výkladovým opisem), ale také v určité míře to, který aspekt daného problému je zřetelněji vyčten. I když tyto okolnosti znesnadňují porovnávání, uvedeme několik rozdílů zvláště nápadných.

Především je zřejmé, že nehlubší rozdíly jsou v pojmání aktu usouvztažňovacího; od prostého „uvádění do vzájemných souvislostí“ (1), které platí jak pro útvary větné, tak nevětné, přes vytýkání „aktu větotvorného [predikace]“, základního to aktu usouvztažňovacího (2), se pojetí soustřeďuje na „akt větotvorný“ (3), který konečně nabývá určitosti skrze jazykově systémový korelát, kterým jsou „větné vzorce“ [(4), (5), (6)].¹³

¹² V. Mathesius, *Řeč a sloh*, sb. Čtení o jazyce a poezii, Praha 1942, 17—18. — Proloženého tisku k vyznačení některých výrazů v citátech (1)—(6) bylo použito pouze zde.

¹³ Je třeba říci, že i v (2) a (3) má větný vzorec neurčitou obdobu v zdůrazňování „způsobů usouvztažnění, které jsou v jazyku, kterého užíváme, obvyklé, konvenční“.

To však není jediný výrazný rozdíl; další rozdíl spočívá v tom, čeho se akt usouvztažňování týká. Pokud je formulace explicitní, týká se akt usouvztažňování buď pojmenování (jazykových znaků) [(1), (4), (6)], anebo pojmenovatelných obsahových prvků [(2), (3), (5)]. Tím se ovšem různí také poměr mezi aktem jazykového pojmenování a usouvztažňování; v prvním případě jde v Mathesiově představě o dva zřetelně uspořádané akty,¹⁴ oddělené od sebe [s výjimkou (1)] přiřazením pojmenovacích prostředků k pojmenovatelným obsahovým prvkům, které jsou podle formulací (2) až (6) výsledkem aktu pojmenovacího. V druhém případě oba akty operují v rovině obsahových elementů a teprve potom dochází — podle všeho — k přiřazení vlastních prostředků jazykových, a tím i ke koordinaci obou aktů. Uspořádáme-li uvedené citáty chronologicky podle doby publikace příslušné práce [1924 (3); 1926 (1); 1929 (2); 1936 (4); polovina třicátých let (5); 1942 (6)], nevidíme v tomto ohledu zřetelný postup, nýbrž spíše kolísání mezi oběma názory.

V jiných ohledech však chronologické uspořádání ukazuje dost zřetelnou vývojovou linku ve formulacích autorových názorů. Především je výraznější a koordinovanější rozlišování aktu (činnosti), jeho výsledku, prostředku (systémového korelátu) a lingvistického oboru, a to i v ohledu terminologickém [srov. zvláště (5) a (6)]; také obě oblasti funkční analýzy (oblast pojmenovací z jedné strany a usouvztažňovací ze strany druhé) se vyrovnávají tak, že tvoří souřadné pojmové soustavy [srov. (6): akt pojmenovávající ~ jazykové pojmenování ~ soubor pojmenování // akt větotvorný ~ výpověď ~ věta, větné vzorce]. Prohlubuje se zřetel k jazykovému systému, propracovanost formálně-strukturní stránky [srov. (5): pojmenování ~ slovo jako obvyklá forma pojmenování // (6): věta ~ větný vzorec]. Je to bezprostředně motivováno tím, že autor mnohem systematictěji promýšlí základní protiklad, který formuluje jako protiklad jazykového systému a významové výstavby (tj. záležitostí aplikace jazykových prostředků).¹⁵

Pokusíme se nyní o obecnou charakteristiku Mathesiovy koncepce funkční lingvistiky:

Smyslem funkční analýzy jazyka je dobrat se takového uspořádání jazykových prostředků (a také takového uspořádání lingvistických výkladů), které by odpovídalo základním jazykovým funkcím (vyjadřovacím potřebám), jak se realizují v promluvě. Znamená to vlastně přirozený důsledek synchronního přístupu k jazyku, který viděl postižení „skutečného“ stavu jazyka ve shodě s jazykovým povědomím nositelů jazyka (G. von Gabelentz, Baudouin de Courtenay, F. de Saussure). Funkční přístup spočívá tedy především v tom, že (promluva) je výchozím bodem a k jejímu mechanismu se hledají (přičinují) systémově jazykové koreláty jako předpoklady fungování jazyka.^{15a}

Důležité je, že V. Mathesius jako první nevychází zde od prosté úvahy (hypotetické představy) o promluvě jako aktu, nýbrž se opírá o anomální jazykové situace, zvláště o exaktně pozorovatelné typy afázie (jde o svého

¹⁴ Mathesius sám jejich postupnost výslovně vytýká, např. v (6).

¹⁵ Pozornosti zasluhuje Mathesiova formulace „Pozadím aktu větotvorného jsou větné vzorce, podle nichž se v daném jazyku tvoří věty různých typů, a vůbec všechno, co se obecně týká stavby vět“. Podle této formulace z časově poslední autorovy práce lze interpretovat aktuální členění větné nikoli pouze jako záležitost promluvy.

^{15a} Srov. P. Novák - P. Sgall, *On the Prague Functional Approach*, TLP III (v tisku).

8 druhu experimentální přístup k lingvistickým problémům), které odhalují nejen vnitřní členění aktu promluvy, nýbrž také dvojí typ vztahů v jazyce.¹⁶

Jazykové pojmenování a usouvzažnění jako akty nejsou tedy vlastním lingvistickým objektem, nýbrž vytvářejí půdorys odpovídající jazykové struktury. Mathesiovo pojmenování a usouvzažnění jako komponenty jazykové stylizace (jakožto formující akty) nesplývají s konečnou realizací promluvy (s promluvou jako událostí), znamenají pouze koordinaci vyjadřovacích možností jazyka s mimojazykovým obsahem.¹⁷

Jazykové prostředky mají u V. Mathesia vždy (i v konkrétní — promluvě — aplikaci) dvojí aspekt: aspekt systémově jazykový (obecný) a individualizovaný aspekt promluvový (začleňující do významové výstavby). Funkční přístup se ve formulacích V. Mathesia zpravidla doplňuje s jinou — formálně strukturní — rovinou uspořádání jazyka; na jednom místě je tento princip formulován s velkorysou obecností, pravděpodobně v kontaktu s názory S. Karcevskeho: „Formální tendence systémotvorně se projevují dvojí soudržností. Je snaha udržet v témž formálním systému jednak různé tvary, v nichž se podle různých funkcí objevuje nositel téhož významu, jednak tvary, v nichž se objevují nositelé různých významů, je-li jich užito v téže funkci. Pro každý jazyk zvlášť jest určití sílu obou těchto snah i rozsah a uspořádání systémů, které jsou jimi ovládány.“¹⁸

Mathesiova koncepce jazykové stavby, integrující v sobě funkční a formálně strukturní aspekt, zůstává doposud plně aktuální; její plné poznání umožní i další systematické rozpracování. Zde jsme se snažili pouze o to, aby promluvily Mathesiovy texty samé a záměrně jsme upustili od kritického rozboru.¹⁹ Domníváme se, že podaný přehled je užitečný jako jedno z východisek pro zevrubnější diskusi — vlastně již probíhající — k pojmoslovnému půdorysu a myšlenkovému krédu pražské školy.²⁰

¹⁶ J. Vachek jako vydavatel Mathesiova *Obsahového rozboru* (v. zde pozn. 4) v pozn. 15 správně odkazuje na Jakobsonovu práci o dvou typech afázie. Je však třeba upozornit i na zásadní shodu Jakobsonovy práce s Mathesiovými výklady.

¹⁷ Zvlášť důležité pro lingvistické pochopení obou aktů je toto místo ze studie *Řeč a sloh*: „Pro oba úkoly, pro pojmenování složek skutečnosti i pro vyjádření aktuálního postoje mluvčího, mají každý jazyk a každá doba své vlastní prostředky, které se od obdobných prostředků jiného jazyka a jiné doby liší nejen vzhledem, formou, nýbrž i významovým pojetím a zabarvením. Každý jazyk chápe skutečnost podle svého a upravuje a zjednodušuje si ji k obrazu svého vlastního systému znaků“, sb. Čtení o jazyce a poezii, 14. — Tento zcela vyhraněný názor na poměr jazyka a skutečnosti patří tedy také k pražské tradici.

¹⁸ *Funkční lingvistika* (v pozn. 8), 126. — Pokud jde o jiné zdroje Mathesiových názorů, je zřejmé, že byly v mnoha ohledech inspirovány G. von Gabelentzem, jehož díla si V. Mathesius velmi vážil; srov. zvláště formulace v knize *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Leipzig 1901, 84–109.

¹⁹ Při tomto rozboru jde obecně o myšlenkovou rekonstrukci některých bodů Mathesiova učení a o zjištění konzistence Mathesiova učení v jeho nejdefinitivnější podobě jako celku za předpokladu plné explicitnosti. Zvláště sem spadají tyto otázky:

(1) důvody, proč Mathesius nahrazuje výraz *akt usouvzažňovací* výrazem *akt větotvorný* (jsou důvody pro tvrzení, že zdaleka nejde o záležitosti jen formulační);

(2) vymezení funkční syntaxe a funkční onomaziologie v časově posledních verzích Mathesiova učení;

(3) vztah geneze výpovědi a soustavy mluvnice, tedy otázka motivů pro to, aby jisté pojetí geneze výpovědi určovalo soustavu popisu jazyka (jde o diskusi premis, které by tento vztah opodstatňovaly).

²⁰ Viz F. Daneš, *O pojmu „jazykový prostředek“*, SaS 28, 1967, 341–349 a stat. cit. zde v pozn. 15a.

K пониманию терминов „jazykové pojmenování“ и „jazykové usouvztažnění“
(Относительно концепции функциональной лингвистики В. Матезиуса)

В ряде работ В. Матезиус развивал свое понимание языкового строя, в котором интегрируются функциональный и формально-структурный его аспекты. При этом, однако, он уделял преимущественное внимание функциональному аспекту и дал образцы систематического функционального анализа языка. Построение лингвистической теории на базе проверяемых представлений о структуре функционирования языка приближает результаты лингвистического исследования к фактическому состоянию языка.

Центральное место в понятийной системе функциональной лингвистики В. Матезиуса занимают понятия обозначаемые терминами „jazykové pojmenování“ и „jazykové usouvztažnění“. Настоящая статья ставит своей задачей дать их анализ в контексте избранных мест из работ В. Матезиуса; результаты анализа показывают, как концепция В. Матезиуса развивалась, приобретая все более стройный и систематический характер. Вместе с тем обнаруживаются и те ее стороны, которые требуют выяснения в перспективе дальнейшей разработки. Как может показать сопоставление с современным состоянием лингвистики — учение В. Матезиуса сохраняет свою актуальность и в наши дни.

Zur Frage der Stelle der Wortbildung im Sprachsystem¹

MILOŠ DOKULIL

0. Die Frage der Stelle der Wortbildung im System der Sprache und ihrer Beziehungen zu übrigen Sprachgebieten und die damit aufs engste zusammenhängende Frage der Stelle der Wortbildungslehre innerhalb der Sprachwissenschaft gehören zu jenen Streitfragen der theoretischen Sprachwissenschaft, über deren Lösung bisher eine große Meinungsverschiedenheit herrscht.²

Das hat wohl seine Gründe: Erstens ist die Wortbildung erst in jüngster Zeit zum Gegenstand der Sprachforschung geworden. Zweitens ist die Natur der Erscheinungen selbst, die den Bereich der Wortbildung bilden, sehr kompliziert: Den Gegenstand der Wortbildungslehre bilden nämlich einerseits die Mittel, Vorgänge und Normen (Regeln), die die Bildung neuer Wörter und bewußte Wiedergabe dieser Bildung ermöglichen, andererseits die formale und semantische Struktur der motivierten Gebilde und die darauf fußenden Wechselbeziehungen zwischen Wörtern als Voraussetzungen ihrer richtigen Deutung bei der Kommunikation, also das System von wortbildenden

¹ Der Beitrag stellt eine kurze Zusammenfassung der Ideen, die der Verfasser seit 1958 in einer Reihe von Aufsätzen entwickelt hat und die sich an eine reiche konkrete Arbeit auf dem Gebiet der tschechischen Wortbildung stützt. S. besonders *K základním otázkám tvoření slov* (Zu Grundfragen der Wortbildung) im Sammelband „O vědeckém poznání soudobých jazyků“ (Von der wissenschaftlichen Erkenntnis der Gegenwartssprachen), Praha 1958; *Tvoření slov v češtině I, Teorie odvozování slov* (Die Wortbildung im Tschechischen I, Theorie der Ableitung), Praha 1962, II. *Odvozování podstatných jmen* (Ableitung der Substantive), Praha 1962.

² S. bes. A. S. Isačenko, *Die russische Sprache der Gegenwart I, Formenlehre*, Halle (Saale) 1962, S. 4—10 und E. S. Kubrjakova, *Čto takoe slovoobrazovanie*, Moskva 1965, S. 3—13, wo auch die Grundliteratur zur Frage angeführt ist.